

مطالعه روند رشد و تحولات شهر تاریخی بیرجند

فروغ خزاعی نژاد^۱

چکیده

شهر تاریخی بیرجند واقع در شرق ایران و مرکز استان تازه تاسیس خراسان جنوبی است. این شهر در طول تاریخ طولانی خود فراز و فرودهای بسیاری از سر گذرانده است. هدف این مقاله بررسی روند رشد و تحول این شهر از آغاز تا کنون است. روش کار تحلیلی-توصیفی است و از منابع کتابخانه ای و مشاهدات میدانی که روش های مناسبی برای موضوع مورد مطالعه می باشد استفاده شده است. نتیجه این مطالعه نشان می دهد شهر تاریخی و پر قدمت بیرجند از حدود 800 سال پیش دارای مسجد جامع می باشد که یکی از ارکان اصلی شهرهای اسلامی در سده های اولیه اسلام است. این شهر همچنین از گذشته های دور به دلیل نزدیکی به مراکز عمده فرهنگی از جمله مدرسه شوکتیه که سومین مدرسه ایرانی به سبک جدید است، خاستگاه ادیبان و عالمان بسیار بوده است و از این رو همواره به لحاظ فرهنگی در سطح کشور مطرح بوده است. شهر بیرجند از زمان انتخاب شدنش به عنوان حاکم نشین قاینات در مسیر پیشرفت قرار گرفته است که با رونق بازرگانی و گسترش ارتباطات هند و انگلیس از نظر اقتصادی شکوفایی قابل توجهی پیدا کرد. مجموعه عوامل یاد شده دست به دست هم داده و باعث رشد و گسترش کالبدی شهر بیرجند شده است.

واژگان کلیدی: بیرجند، تاریخ شهری، تحولات شهری

مقدمه

شهر بیرجند مرکز استان تازه تاسیس خراسان جنوبی و واقع در شرق ایران است. این شهر در سال ۱۳۸۵، تعداد ۱۵۷،۸۴۸ نفر جمعیت داشته است (چهل و پنجمین شهر پر جمعیت ایران) (www.sci.org).

شهر بیرجند، اولین شهر در ایران است که دارای سازمان آبرسانی بوده و بنگاه آبلوله بیرجند به عنوان اولین سازمان آبرسانی ایران شناخته می شود. این شهر همچنین دومین شهر در ایران است که در سال ۱۳۰۲ و پیش از تهران، از لوله کشی آب شهری برخوردار گردید.

مدرسه شوکتیه این شهر، سومین مدرسه آموزش به سبک جدید، بعد از دارالفنون تهران و رشديه تبریز است. به علت موقعیت سیاسی و استراتژیک شهر بیرجند، سومین فرودگاه کشور در سال ۱۳۱۲ پس از قلعه مرغی و بوشهر، در این شهر ساخته شد و تا پیش از جنگ جهانی دوم، دو کنسولگری انگلستان و روسیه در بیرجند، مشغول فعالیت بوده اند (Wikipedia.org).

¹ استادیار دانشگاه دولتی کوثر بجنورد

با آغاز دهه 40 و تشدید تغییر و تحولات در اوضاع اجتماعی کشور، مرحله جدید رشد و توسعه شهری در کشور آغاز شد که بیرجند نیز از این تحولات دور نماند. در این تحقیق ضمن مطالعه اجمالی پیشینه شهر بیرجند به مطالعه تغییر و تحولات کالبد شهر از گذشته های دور و زمان شکل گیری شهر تا به امروز می پردازیم.

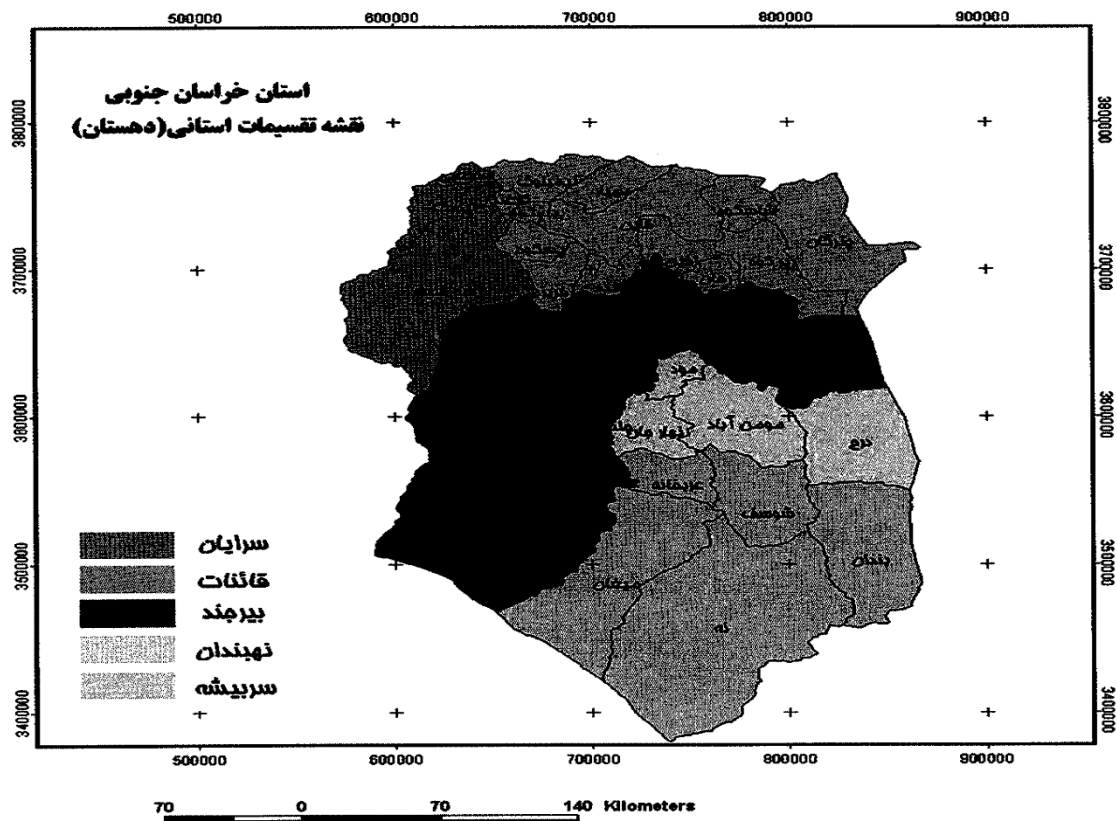
قلمرو و موقعیت شهر

استان خراسان جنوبی واقع در شرق ایران و مشتمل بر 4 شهرستان بیرجند، قاین، نهبندان و سرپیشه است. این استان از جهت شمال با خراسان رضوی، شرق با افغانستان، جنوب و جنوب غرب با استان های سیستان و بلوچستان و کرمان همسایه است. مرکز این استان شهرستان بیرجند می باشد.

شهرستان بیرجند با وسعت 31704 کیلومتر مربع و بر اساس محاسبات GIS سازمان برنامه و بودجه با 34893 کیلومتر مربع در شرق ایران قرار دارد (بهنیا، 1380: 45). این شهرستان طبق آخرین سرشماری مرکز آمار ایران در سال 1385 تعداد ۱۵۷،۸۴۸ نفر جمعیت را در خود جای داده است (سایت مرکز آمار ایران).

شهر بیرجند در ارتفاع 1480 متری از سطح دریا قرار دارد. وجود منابع مهم آب (نسبت به منطقه بیابانی و کویری جنوب خراسان) آب و هوای نسبتاً ملایم تری را برای بیرجند به ارمغان آورده است (وفایی فرد، 1384: 24). شهرستان بیرجند از قسمت های مختلف شامل جلگه، دشت و ارتفاعات تشکیل شده است و دو نوع اقلیم دارد: اقلیم خشک و گرم شامل مناطق دشت و حاشیه شهرستان اقلیم خشک ملایم در بخش های مرتفع شمالی و مرکزی شهرستان (بهنیا، 1380: 55).

نقشه استان خراسان جنوبی

پیشینه شهر بیرجند

نام اصلی این شهر، بیرجند است که به صورت‌های برجد، برجن، برکن و بیرگند نیز در نوشته آمده‌است.

پنج وجه تسمیه برای بیرجند بیان شده‌است.

بیرجند یعنی نصف شهر/نیم شهر

بیرجند یعنی شهر بلند

بیرجند یعنی شهر چاه

بیرجند یعنی شهر طوفان

بیرجند یعنی برزن

آقای رجبعلی لباف خانیکی در مقاله خود تحت عنوان "تأملی در نام بیرجند"، بیرجند را مرکب از دو جزء "بیر" و "جند" می‌داند. "بیر" در پارسی باستان به معانی رعد و برق، صاعقه و طوفان و "جند" که معرب "کند" است به

زبان فرارودی به معنی مکان و شهر آمده است. با توجه به نامهای مناطق و شهرها در خراسان بزرگ، مانند تاشکند، خجند، سمرقند و ...، این وجه تسمیه درست تر به نظر می‌رسد (www.wikipedia.org).

ناحیه ای که بیرجند در آن قرار گرفته دارای تاریخی پر فراز و نشیب است که از آن تحت عنوان قهستان نام برده اند. قهستان معرب کوهستان است (حاتمی نژاد، 1380: 81). در این ناحیه اطلاعات بسیار زیادی از تاریخ اساطیری ایران بدست آمده است. به طوری که آثاری از وجود زرتشتیان و قبرهای آنها در روستای گیو و آسیابان بدست آمده و آتشکده های مهمی در این ناحیه وجود دارد که مهمترین آن آتشکده سفلی، علیا و کوه آتشکده است. 28 کتیبه با 10 صورت انسان و 9 نقش حیوان در این شهرستان کشف شده که مربوط به ده ها هزار سال قبل است (آسیایی، 1383: 61).

بیرجند از قدیم الایام به دلیل نزدیکی به مراکز عمده فرهنگی، نظیر نیشابور و هرات، خاستگاه ادیبان، عالمان و دانشمندان بسیاری بوده است. از جمله این ذخایر ارزشمند فکری و فرهنگی، «حکیم، سعدالدین نزاری» از شاعران و سخن سرايان شهیر قرن ششم است که با سعدی مجادلت داشته است. «ابن حسام خوشفی» که از او به عنوان اولین حماسه سرای دینی نام برده می‌شود نیز یکی از همین بزرگان است، همچنین «عبدالعلی بیرجندی» از منجمان مشهور قرن نهم و ... .

نام بیرجند نخستین بار در اوایل قرن هفتم هجری قمری و در آثار یاقوت حموی و یا تاریخ سیستان مشاهده شده اما کشفیات اخیر صورت گرفته سابقه چند هزار ساله را برای این منطقه رقم می زند. مقارن دوران صفویه و طی قرن دهم و یازدهم فصل جدیدی در تاریخ بیرجند گشوده می شود که روز به روز بر اهمیت آن افزوده می شود. بیرجند از زمان انتخاب شدنش به عنوان حاکم نشین قاینات در مسیر پیشرفت افتاده و با رونق بازرگانی در اوایل قرن حاضر و گسترش ارتباطات میان انگلیس و هند از نظر اقتصادی شکوفایی پیدا می کند و از طرفی مرکز توزیع محصولات هند و خاورمیانه و اروپا از قبیل چای، شکر، ادویه، کبریت و ... و از طرفی محل صدور محصولات قهستان و خراسان از قبیل پشم، زیره و زعفران و ... می شود (آقابراهیمی، 1380: 30 و 29).

لغت نامه دهخدا از قول گلداسمیت، جمعیت شهر بیرجند را در اواسط قرن سیزدهم هجری 15000 نفر ذکر می کند. مک گرگر که از طرف دولت انگلستان برای تهیه اطلاعاتی درباره جغرافیای نظامی ایران به این نواحی سفر کرده و از بیرجند دیدن کرده است خانه های این شهر را 3000 باب ذکر می کند. خاندان امیریه به خصوص حشمت الدوله، که به امیر قاینات شهرت داشت با سرکوبی مهاجمان افغان و بلوچ و ترکمان، نقش به سزایی در اهمیت شهر بیرجند به عنوان مرکز حاکم نشین قاینات داشته است. وسعت قلمرو حکومت وی که تا حدود خواف و سیستان گسترش داشته، به نوبه خود به اعتبار سیاسی بیرجند می افزوده است. ثبات سیاسی این ناحیه و امنیت کاروان های تجاری که از هندوستان نیل و از هرات پوست و از یزد قند و شکر و از تهران لوازم خانگی به قهستان می آوردند و فرش و زعفران بیرجند را با خود می بردند، موجب اهمیت بیش از پیش بیرجند

گردید(احمدیان،1374: 76). مک گرگر از بازار سرپوشیده بیرجند و فروشگاه های این شهر به نیکی یاد می کند و در مورد اهمیت تجاری بیرجند چنین می نویسد:

بیرجند بر سر راه کرمان-یزد-هرات- سیستان و شهرهای میان راه واقع شده است، از این رو بازرگانان شهرهای مختلف به اینجا رفت و آمد می کنند. تنها کالای ارزشمندی که در بیرجند تولید می شود قالی است...در اروپا تحفه است و نقش زیبای آن جلب نظر می کند. بهنیا نیز به نقل از شادروان فاروق فرقانی ذکر می کند: مقدسی قالی ها و قالیچه های قهستانی را مشهور دانسته و استخری از کرباس و پلاس خوب آن می گوید(بهنیا،1380: 131).

از راه بیرجند بود که واردات نوع اول به کلیه بازارهای شمال ایران حتی قفقاز و ترکستان روس می رسید و در نتیجه این تحول اقتصادی، فعالیت بازرگانی بی نظیری در آنجا بوجود آمد به طوری که یکی از شعب بانک شاهنشاهی در آنجا تاسیس گردید. در باراندازهای بیرجند همیشه هزاران عدل کالا که در اوایل به وسیله شتر و بعد به وسیله گاری حمل می شد مشاهده می گردید. با ایجاد راه شوسه مشهد به زاهدان شهر بیرجند چند صباحی موقعیت بازرگانی خود را حفظ کرد با این تفاوت که جای قافله های شتر را کامیون ها گرفتند و کلیه کاروانسرا های بیرجند به گاراژ مبدل گردید. شوکت الملک علم، ابراهیم علم (1323-1259) در یکی از مقاطع تاریخ امپراطوری بریتانیا حکومت خودمختار خطه شرقی ایران را به دست گرفت و لذا عمیق ترین و گسترده ترین مناسبات را با استعمار انگلیس برقرار ساخت. به گفته سردنیس رایت(سفیر انگلیس در سال های 1342-1350)در زمان او بود که اولین کنسولگری انگلیس در بیرجند افتتاح شد. با مرگ ابراهیم علم، وارث خان نشین قاینات تنها پسر او اسدالله علم بود. وی بسیار زود به وزرات رسید و از نزدیک ترین یاران محمد رضا پهلوی شد و مهمترین فردی بود که در مسائل داخلی کشور وی را هدایت می کرد(احمدیان،1374: 82 و 83).

ایجاد راه آهن سراسری ایران سیر واردات را از هندوستان به اروپا تغییر داد و باعث شد واردات کشور بیشتر از مرزهای غربی صورت بگیرد. از طرف دیگر تشکیل شرکت های مرکزی و تمرکز سرمایه کشور در تهران در دوره حکومت رضاشاه به همان اندازه که به توسعه و رونق ظاهری پایتخت کمک کرد به همان میزان چرخ های اقتصادی ولایات را از کار انداخت و بیرجند به واسطه عدم استعداد کشاورزی و فقر طبیعی توسعه ای ناگهانی و مصنوعی نصیب آن شده بود بیش از سایر ولایات صدمه دید...طولی نکشید که بازارهای متعدد و پررونق آن بسته شد و کسبه و صنعتگران یا از این شهر مهاجرت کردند یا دست از حرفه و کار خود کشیدند(احمدیان،1374: 77و78).

گابریا که در این ایام از بیرجند دیدن کرده است در مقایسه وضع نابسامان این شهر با گذشته پر رونق آن می گوید: زمانی که ما از بیرجند گذشتیم شهر کثیف و پر از مردم ژنده پوش بود، در حالی که هنگامی(سال 1872) که "اچ. دلبلیو. بلو"(بیش از پنجاه پیش) از آن عبور کرده بود مردم شهر به صورت چشم گیری خوش لباس و مرفه بودند و گدا در آن جا وجود نداشت. این وضع که خشکسالی دهه 1320 هم بر آن افزود موجب مهاجرت مردم بیرجند به

شمال خراسان و شهرهای بزرگ ایران و حتی روسیه و عراق گردید به طوری که جمعیت بیرجند به حدود 10-12 هزار نفر کاهش یافت (احمدیان، 1374: 79).

با وقوع انقلاب شکوهمند اسلامی و توجه مسئولان کشور به نواحی دورافتاده و محروم و بهبود سیستم حمل و نقل و توجه به مسئل رفاهی و خدماتی و اولویت بخشیدن به فعالیت های کشاورزی وضعیت ناحیه بسیار بهبود یافت.

هسته اولیه شهر

نحوه استقرار انسان بر کره زمین بر اساس زندگی در مساکن متحرک، نیمه متحرک و ثابت استوار است. زندگی ثابت و ایجاد ده همراه با کشاورزی آغاز می شود که از شرایط اولیه آن وجود آب کافی، خاک مساعد و موقعیت مناسب بوده است. ایجاد و پراکندگی روستاها و استقرارشان در نقاط مختلف، افزایش مبادلات و تولیدات کشاورزی و ... منجر به پیدایش نوع دیگری از زندگی یکجانشینی یعنی شهرنشینی شده است (شیعه، 1379: 2). شهر در بستر تاریخی خود در شرایط معینی متولد می شود و در شرایط خاصی به حیات خود ادامه می دهد و رشد می کند و تغییرات معینی را می پذیرد (مجتهدزاده، 1376: الف). اما نکته ای که در سیر تحول شهرهای ایران نقش مهمی داشته دو عامل سیاست بازی ها و روابط خارجی حاکمان کشور بوده است. (مجتهدزاده، 1376: د)

تحقیق و بررسی در خاستگاه اولیه و هسته اصلی شهر بیرجند کار دشواری است. برای اولین بار یاقوت حموی در معجم البلدان از بیرجند به عنوان شهری زیبا یاد کرده که مربوط به اوایل قرن هفتم می باشد. ظاهراً قدیمی ترین بنای شهر بیرجند مسجد جامع، واقع در محله چهار درخت، متعلق به قرن ششم هجری است. بدین ترتیب حداقل 800 سال پیش بیرجند دارای مسجد جامع بوده است (وفایی فرد، 1384: 175). از آنجا که خواندن و برگزاری نماز جمعه و داشتن مسجد جامع به صورت یکی از ارکان شهرهای اسلامی در صدهای اولیه اسلام بوده و به بیان دیگر در اوایل دوران اسلامی هر سکونتگاه پایدار که جمعیت آن به اندازه ای می رسید که مقامات مذهبی در آن ساکن شوند و مسجد آدینه برپا کنند منزلت شهر می یافت، و شهر جایی بود که مسجد جامع داشته (نظریان، 1374: م) بنابراین قطعاً تاریخ شهر بیرجند فراتر از این می رود.

در زمان های گذشته در ایران نیز مانند سایر نقاط جهان هنگام ساخت شهرها به عوامل مختلفی توجه می شد. در مکانیابی و احداث شهرها عوامل محیطی و جغرافیایی، دفاعی، سیاسی، اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی نقش تعیین کننده ای داشتند. میزان تاثیرگذاری عوامل محیطی و دفاعی در گذشته بیش از امروز بوده است؛ چراکه شهرها عموماً در نقاطی به وجود می آمدند که پسرکانه کشاورزی وسیعی داشتند یا اینکه از نظر امنیتی به راحتی از آنها دفاع می شد (کوه های باگران، مومن آباد و شکراب از 3 جهت شهر بیرجند را احاطه کرده است که از این جهت خطوط دفاعی مناسبی را ایجاد کرده است). وسعت و اهمیت شهرها به عوامل مساعد طبیعی بسیاری وابسته بود. هنوز هم میان توزیع جغرافیایی شهرها و مناطق مساعد طبیعی انطباق بسیاری وجود دارد. البته به تدریج با توسعه

فناوری و فراهم آمدن استفاده از تجهیزات فنی نقش عوامل محیطی و دفاعی تا حدودی کاهش یافته است (رهنمایی، 1386: 32).

در رابطه با تاریخ شکل گیری و رشد بیرجند در مقاطع مختلف به استناد آثار مکتوب در سفرنامه ها، اقوال گوناگون مورخین و معمرین و با توجه به قدمت بناهای بر جای مانده می توان گفت احتمالاً بیش از هزار سال پیش آبادی کوچکی در محل تلاقی دامنه کوههای باغران در جنوب و شکراب در شمال شکل می گیرد که با گذشت زمان گسترش یافته است. دلایل اصلی شکل گیری در مقرر فعلی عبارتند از :

* موقعیت میان راهی و گذرگاهی: کاروان های بازرگانی که از مناطق مرکزی، غربی و جنوب غربی به قصد تجارت به سمت شمال خراسان، ماورالنهر و آسیای مرکزی می رفتند.

** موقعیت جغرافیایی: مکانیابی شهرها و آبادی ها در حاشیه کویر ایران با مخروط افکنه های پاکوهی (کوههای باغران) که در آنها امکان دستیابی به آبهای زیرزمینی از طریق چشمه و قنات میسر است انطباق کاملی دارد (رهنمایی، 1383: 37).

ساختار شهر

هسته اولیه بیرجند در محدوده محله چهار درخت و مظهر قنات شکل گرفته و به تدریج به سمت غرب و به نواحی اطراف قلعه پایین شهر و محلات پیرامون آن ادامه یافت. از آن پس به مرور زمان شهر به سمت شرق و تا محدوده قلعه ارگ بهارستان گسترش یافت. در اکثر منازل اطراف قلعه نقب هایی حفر نموده بودند که تمامی این نقب ها به قلعه ختم می شد و مردم هنگام هجوم دشمنان و بخصوص ترکمانان از راه این نقب ها به قلعه پناه می بردند. گسترش شهر به سمت شمال یعنی محله خیرآباد فعلی کمی دیرتر از سایر جهات شروع شد که علت آن وجود مسیل کفترخان در آن جهت بود. زیرا مردم گمان می کردند اگر در آن سوی مسیل ساخت و ساز کنند هنگام جاری شدن سیلاب ارتباط آنها با دیگر با نقاط شهر قطع شده و از جهت دفاعی هم مشکلاتی ایجاد خواهد شد. در این دوره تنها محله عقیل (پی بام) در سمت شمالی رودخانه شکل گرفت. این وضعیت تا زمانی که پیشروی به سمت شرق میسر بود ادامه داشت. تا اینکه در مشرق شهر به ناهمواری برخورد کرد. در این زمان محله خیرآباد مورد توجه قرار گرفت. به علت وجود آب کافی در این محله (قنات خیرآباد) و کم بودن زمین مسطح غیر زراعی در سایر نواحی شهر خانه سازی در این محله شروع شد. قلعه ها در منتهی الیه غرب و شرق شهر بر سر راه اصلی کاروان رو و به احتمال زیاد در کنار دروازه های ورودی شهر شکل گرفته بودند. این قلعه ها نقش نظامی داشته، برای ایجاد امنیت در منطقه و محافظت از شهر ساخته شده بودند. علاوه بر قلعه های مزبور قلعه های اربابی اکبری، سراب و شیبانی در جنوب شهر با فاصله از دو قلعه مزبور ساخته شده بودند که نشان دهنده نامنی شدید در آن زمان می باشد. ظاهراً شهر دارای سه دروازه بر سر راههای ورودی بوده است. یکی در منتهی الیه جنوب شرقی شهر قدیم، در

محل تلاقی معبر اصلی شهر و معبری که از زاهدان به شهر می رسید و به سمت شمال امتداد می یافت. دروازه دیگر در ابتدا و انتهای معبری که از سمت غرب به شرق بر روی مسیل امتداد یافته و و بازار شهر حول آن شکل گرفته، قرار داشت. احتمالاً چون کوهها در در جهت شمالی جنوبی به عنوان حصار طبیعی در مقابل حملات عمل می کرده است، حصارها فقط در جهات مکمل کوهها ساخته شده بودند. مسیرهای عبور کاروانها نیز اغلب در بخش های شرقی و غربی شهر قرار گرفته بودند(وفایی فرد، 1384: 198-193).

شهرهای ایران در نواحی گرم و خشک از جمله بیرجند واجد دو خصوصیت می باشند؛ یکی شکل گیری متناسب و هماهنگ فضاهای شهری در بخش قدیمی و دیگری توسعه بی ضابطه و شتابان شهر در بخش جدید(وفایی فرد، 1384: 199). اغلب بافت های تاریخی به ویژه بافت تاریخی بیرجند متشکل از عناصر خاصی با عملکردهای متفاوت بوده است. این عناصر عبارتند از:

مرکز شهر که عناصر اصلی آن مسجد جامع و بازار بوده اند.

محلات شهر

مراکز محلات

مراکز تولیدی شهر و کارگاه ها

ارگ شهر، مرکز حکومتی و...

عناصر محدود و مسدود کننده شهر مثل مانند دیوارها، برج و بارو و دروازه ها

محلات روستایی و اراضی زراعی پیرامون(وفایی فرد، 1384: 200)

بافت تاریخی بیرجند به لحاظ کالبدی از نظمی اندامواره برخوردار بوده است. این هماهنگی در شکل و پیوستگی در فضا با بکار بستن اصول طراحی در کلیه فضاهای عمومی و خصوصی بوجود آمده است. در بافت تاریخی بیرجند چند گذر اصلی عناصر شهری و محله ای را به هم پیوند می دادند. مانند گذری که با عبور از میدانچه چهاردرخت در مسیر خود چندین مدرسه و مسجد و آب انبار را در بر می گرفته و تا پشت قلعه پایین شهر ادامه می یافته است. اما این گذر امروزه تغییراتی پیدا کرده و با عبور خیابانی از میان آن از هم گسسته شده است. در مرکز شهر پیوستگی و ارتباط قوی میان عناصر وجود داشته که در حال حاضر پیوند هماهنگ و ارتباط آن از میان رفته است. بافت تاریخی بیرجند از مجموعه های متنوع و قابل توجه با ساماندهی مشخص برخوردار است که هویت و ساخت اصلی شهر را نشان می دهند. (وفایی فرد، 1384: 201)

ساختار حاکم بر بافت قدیم شهر بیرجند

معماری درونگرا در بافت تاریخی بیرجند چهره ای همگن و یکدست به ساخته ها داده است. برتری جویی در آن بسیار نادر بوده و اغلب سیمایی متعادل از همه گروه های اجتماعی ارائه می کند. شکل گیری شهر مبتنی بر ساختن محلات مستقل برای رفع نیازهای معیشتی همراه با ارتباط های فرهنگی قوی بوده است. هر محله با نظامی کوچکتر و مشابه با نظام اصلی شهر عملکرد مخصوص به خود را داشته است. بافت تاریخی بیرجند در دوره قاجار شامل تعداد زیادی محله بوده است که هر محله از خدمات شهری مرسوم در آن دوره به ویژه فضاهای مذهبی برخوردار بوده است. در این بافت اندامواره کوچه های پر پیچ و خم و کم عرض بسیاری با کارکردهای برونی (دفاعی) درونی (محرومیت) و اقلیمی دیده می شود. طول دیوارها، تکرار بن بست ها و آهنگ تکرار سر در خانه ها سیمای متنوعی به راه داده است. حدود یک قرن پیش مسیر آب انبارها و نقاط تاریک در این کوچه ها با چراغ های روغنی روشن می شده، همه گذرها سنگ فرش بوده است. شهر قدیمی در اواخر قرن 13 دارای تقسیم بندی جالبی مبتنی بر سلسله مراتب بوده و بر اساس مسیر سیلاب به دو قسمت بالا و پایین شهر تقسیم می شده است که هر کدام نیز به تعداد زیادی زیر محله تقسیم شده بوده است (وفایی فرد، 1384: 206-202).

در مجموع در مورد ساختار شهر بیرجند توجه به چند نکته بسیار اهمیت می یابد:

1. از آنجایی که شهر بیرجند در دشت بین دو رشته کوه باقران و مومن آباد قرار گرفته است و امکان گسترش و توسعه آن در این دشت وجود داشته، مداخله های کمی در بافت تاریخی صورت گرفته است. اصولاً دستورالعمل کلی در ساخت و ساز در شهر بیرجند بر مبنای توسعه شهر بوده است و به همین دلیل ساخت و سازی بر روی بافت قدیمی انجام نشده است و ساختار این بافت و همینطور بافت جدید کاملاً حفظ شده و از خوانایی بالایی برخوردار است. با همه این اوصاف برخی خیابان کشی ها در بافت تاریخی نیز صورت گرفته است.

2. قناتهای بیرجند که از کوههای باقران سرچشمه می گیرند در نحوه استقرار آبادی های اطراف شهر تاثیر

ساختاری دارند. اگر به دامنه کوه باقران در بیرجند نگاهی بیندازیم، مجموعه ای از روستاهای کوچک وجود دارند که هر کدام در دل خود باغ مفصل با ساختار و محوری مشخص دارند. هر کدام از این باغات و مزارع پایین دست، دارای یک قنات مجزا هستند. به علت قرارگیری کوه باقران که تقریباً زندگی مردم شهر و روستاهای اطراف به آن وابسته است، در جنوب شهر اکثر قنات ها دارای جهت شمالی - جنوبی بوده و همین امر در جهت قرارگیری باغات نیز تاثیر گذاشته است. ردپای این تاثیر را در بافت جدید و ساختار آن نیز مشاهده می کنیم. اگر این تاثیر از گذشته نیز نبوده باشد به علت تطابق با آن در وهله اول به لحاظ ذهنی در انسان آسفتگی به وجود نمی آورد. هرچند که بافت و خیابان کشی های جدید در عصر حاضر بی توجه به جهت باغات و قنات بوده باشند.

3. بازار قدیمی شهر بیرجند که به بازار سرپوش شهرت دارد، با ساختار خطی خود نقشی اساسی در شکل دهی ساختار بافت تاریخی دارد. مرکز اقتصادی شهر از یک طرف به دروازه احتمالی شهر و از سوی دیگر به مصلی و مرکز تجمع ختم می شود. البته این نقش ارتباطی و منسجم کننده آن در حال حاضر به علت خیابان کشی های جدید از بین رفته است (www.noandishaan.com).

روند تغییرات

با توجه به تحولات عمومی ایران در دوره جدید می توان سه مرحله اساسی در تحولات شهرنشینی و شهرسازی کشور تشخیص داد:

الف) دوره آشنایی با شهرنشینی جدید (دوره قاجار)

ب) دوره نوسازی شهرنشینی و شهرسازی (1300 تا 1340)

ج) دوره تسلط شهرنشینی و شهرسازی جدید (1341 تا امروز) (حسامیان و همکاران، 1387: 26).

در دوره اول زیر نفوذ اقتصادی-سیاسی سرمایه داری جهانی نخستین مظاهر تمدن صنعتی چون اتومبیل، دارالفنون، راه آهن و ... به جامعه ایران رسوخ کرد. به دنبال این تحولات اولین تغییرات مدیریتی- کالبدی در شهرها پدیدار گشت.

در دوره دوم همراه با رشد اقتصاد سرمایه داری در کشور و زیر فشار سیاست رسمی تجددطلبی روند شهرنشینی و روند نوسازی قوت گرفت. ضرورت نوسازی شهرها در دستور کار حکومت قرار گرفت و در نتیجه نخستین اقدامات و طرح های شهرسازی به صورت نوعی شهرسازی نظامی به مرحله اجرا درآمد که در سال های پس از 1320 با وقفه ملایم تر همچنان ادامه پیدا کرد.

دوره سوم که به عنوان مرحله رشد شتابان شهرنشینی و شهرسازی نامیده می شود از اواخر دهه 1330 آغاز شد که از عوامل زمینه ساز این دوره اجرای طرح های شهری به صورت طرح های جامع، تفصیلی و هادی است (مهديزاده، 1385: 409-407).

آغاز تحولات در بافت های شهری به اواخر دوره قاجار برمی گردد. از نظر سبک و شیوه معماری ترکیبی از معماری غربی و ایرانی در سازمان کالبدی و فضایی شهرها بوجود آمد (رهنمایی، 1383: 50). ظهور عناصر جدیدی چون خیابان و میدان نشان دهنده تاثیر نیازهای جدید زندگی بر شکل و ساختار کالبدی شهر است. اصلی ترین راهکار مداخله در بافت شهرها، طرح های جامع تهیه شده در دهه 40 بود (وفایی فرد، 1384: 206). الگوهای برنامه ریزی غربی به صورت طرح های جامع، در غیاب الگوهای بومی، به عنوان تنها وسیله هدایت و نظارت توسعه شهری به جوامع تحمیل شد، بی آنکه با نیازهای بومی کشورها انطباق داشته باشد (مهدیزاده، 1385: 230).

شروع خیابان کشی و شهرسازی، خیابان منتظری بیرجند، ماخذ: آرشیو شهرداری بیرجند

به سرعت مهر پهلوی که عبارت بود از یک میدان در وسط چهار خیابان در چهار طرف در سیمای شهرها ظاهر شد. این خیابان ها بافت کهن شهری را از هم گسست و بافت قدیم و جدید را از هم جدا ساخت. در بیرجند اولین خیابان (نزاری) در اوایل دوره سلطنت پهلوی احداث گردید که با جهت شمالی-جنوبی از ابتدای بازار شروع و تا روستای رحیم آباد در پای کوه باقران ادامه داشت. بعد از احداث این خیابان کوچه هایی به آن متصل شد و محلات جدید الاحداث در اطراف این خیابان شکل گرفت. سپس از محل دروازه قدیمی شهر خیابانی به طرف شرق کشیده شد که امتداد آن به جاده زاهدان ختم می شد. این خیابان، خیابان نزاری را قطع نموده بلکه نزاری (میدان شهدا) را بوجود آورد. خیابان فرح (طالقانی فعلی) با جهت شرقی- غربی از میان کشتزارهای محله کشتمان عبور می کرد و به همین جهت خیابان کشتمان نیز نامیده می شد. از میدان 6 بهمن (امام خمینی فعلی) خیابان کم عرضی دامنه های تپه های شرقی را پیموده و به خیابان برق سابق وصل می شد و به طرف شرق (خیابان زاهدان) ادامه داشت. بطور کلی در زمان احداث این کوچه ها و خیابان ها اصول خاصی رعایت نشده و و خیابان ها با شیب زیاد و پیچ و خم احداث شده است (وفایی فرد، 1384: 207).

سیر تحول و توسعه کالبدی و عوامل موثر بر آن

در مورد تاریخ دقیق تبدیل شدن بیرجند به شهر اطلاع دقیقی در دست نیست. با توجه به اینکه اولین بار در قرن هفتم یاقوت حموی به عنوان شهری آباد در کوهستان نام می برد عده ای شروع شکل گیری شهر و گسترش اصلی

آن را در دوره سلجوقیان و خوارزمشاهیان دانسته اند. نخستین آثار رشد کالبدی شهر که آن را از حالت رکود رها کنید از اواخر صفویه شروع می شود. در این زمان با انتقال مرکز ولایت قهستان از قاینات به بیرجند شهر نقش حاکم نشینی یافته و بنا به ضرورت بناهایی چون ارگ، قلعه، قصر و ... توسعه می یابد. جذب جمعیت از هسته مرکزی (محل چهار درخت) به طرف شرق (قصر حاکم)، غرب (قلعه قدیمی) و در مراحل بعد به طرف شمال بر روی تپه های خشک و فاقد قابلیت کشاورزی اما دارای موقعیت دفاعی گسترش یافته و مرتب بر جمعیت و وسعت آن افزوده می شود. اما در مجموع تا سال 1300 و سپس تا سال 1335 رشد آرام و کندی داشته است.

در بهسازی و نوسازی شهرها، بافت های تاریخی به عنوان هویت و تبلور فرهنگ شهری، مورد تاکید قرار گیرند. محیطی که در آن شهروندان احساس دلبستگی داشته و احساس غربت و گمنامی نکنند. نباید به عنوان تجدید بنا آثار گذشتگان را از بین برد. شهرسازی جدید می تواند چون نگینی زرین آثار تاریخی را در خود جای دهد و پیوندی بین حال و گذشته برقرار نماید. نسل حاضر با دیدن مساجد قدیمی و بازارهای سنتی که گرد زمان بر آن نشسته است می تواند به هویت و اصالت خود پی ببرد. پیران سالخورده در کنار این آثار خاطران خود را زنده می بینند و علاقه ای بین محیط و خود احساس می کنند. (کامیار، 1387: 37)

از دهه 1335-1345 رشد کالبدی همراه با تحول نقش و کارکرد شهر به تبعیت از روند کلی حاکم بر کشور سرعت بیشتری می گیرد. در این دهه تمایل طبقه متوسط و مرفه به سمت جنوب هم توسعه می یابد. محدوده شهر طی سال های 1335-1345 شامل قسمتی از بخش میانی در شمال مسیل کبوترخان، دو طرف خیابان 17 شهریور در شرق، حوالی بیمارستان امام رضا(ع) و قسمتی از خیابان آیت الله طالقانی تا مسیل مرکزی و حاشیه غربی خیابان مطهری و میدان خوسف در غرب بوده است (وفایی فرد، 1384: 218).

از حدود سال 1343 به بعد رشد کالبدی سریعتر بوده است. محور شمال عمدتاً پس از سال های 48 تا 55 ایجاد شده و از نظر کالبدی دارای محیطی یکنواخت و شطرنجی بوده که در نتیجه عملکرد بسازفروشی ها شکل گرفته است. از سال 55 تا کنون رشد کالبدی شهر بسیار سریعتر از گذشته بوده بطوریکه شاید رشد شهر در این دوره برابر با رشد آن در سیزده و نیم قرن گذشته باشد. حوادث انقلاب، سیاستگذاری های دولت در چهارچوب بنیاد مسکن، بانک مسکن و سازمان مسکن و شهرسازی در رشد شتابان شهرنشینی و توسعه کالبدی آن نقش عمده ای داشته است. بطوریکه در یک دوره 45 ساله (35-80) جمعیت شهر بیش از 10 برابر و وسعت آن بیش از 16 برابر افزایش یافته است. رشد بیشتر شهر نسبت به جمعیت آن تا حد زیادی ناشی از توسعه افقی سطوح و کاربری های شهری و تراکم پایین ساختمانی در شهر است (وفایی فرد، 1384: 219).

شهر بیرجند در حال حاضر شامل 3 بخش است؛

بخش شمالی: که اکثر روستاییان مهاجر در این بخش از شهر سکونت دارند. خانه ها در این بخش کوچک و خیابان ها کم عرض است. مالکیت اراضی این بخش عمدتاً مربوط به محمد علی منصف بوده است.

بخش مرکزی: منازل قدیمی بیرجند عمدتاً در این قسمت قرار دارد. منازل این بخش بر روی تپه ساخته شده تا ساکنان آن در مقابل سیل در امان باشند و در هنگام خطر بر مهاجمین احتمالی تسلط داشته باشند. خانه ها از خشت و گل و با سقف ضربی گنبدی ساخته شده اند. با خانه ها هرچند سال یکبار بام اندود می شود .

بخش سوم: در جنوب خیابان به اصطلاح کشتمان (مزارع و باغ های شهر) و یا طالقانی فعلی به سمت کوه باغران قرار دارد. این بخش و قسمتی از بخش شمالی بعد از انقلاب اسلامی ساخته شده است. در این دو بخش اثری از خانه های گنبدی نیست. مالکیت قسمت جنوبی از شرق به غرب به ترتیب متعلق به خاندان علم، خزیمه علم و میرمعصوم شیبانی بوده است (بهنیا، 1380: 148-149).

نتیجه گیری

برای شناخت و آگاهی از شهرهای ایران نیاز به یک نگاه فراشاخه ای است. بیرجند شهری است که در شرق ایران، همواره نقش مهم و اساسی در برقراری مجادلات تجاری و اقتصادی داشته است. بیرجند هم به عنوان یک مرز عمده دفاعی در مرزهای شرقی و هم به عنوان نقطه واسطه ارتباطات تجاری شرق، به ویژه شبه قاره با دیگر نقاط کشور، اهمیت داشته است. تعدد کاروانسراها در شهر و رباطها و منزل گاهها در بین راهها، گواهی بر این مدعا است. شهر و منطقه بیرجند به خوبی شناخته نشده که اتفاقاً موقعیتی دارند که باید شناسایی شود. بیرجند شاهراه ارتباطی بین تمدنهایی مانند جیرفت، سند و ترکمنستان بوده و آثار موجود و به دست آمده از بیرجند، نشان می دهد این شهر نقطه تلاقی این تمدن هاست. موقعیت جغرافیایی شهر بیرجند از دیرباز اهمیت داشته است که عمده ترین آن عبارتند از، در دوران پیش از اسلام و آغاز هجوم ترکان، از دوره هخامنشی، بیرجند به دلیل قرار گرفتن در مرزهای شرقی، به عنوان یک ساتراپ مرزی اهمیت داشت. در دوران اسلام نیز به دلیل قرار گرفتن بیرجند در دروازه های شبه قاره هند و توسعه مبادلات تجاری و سیاسی، اهمیت دوچندان یافت. در دوران پس از انقلاب صنعتی و توسعه رقابت های استعماری، بیرجند به عنوان معبر ورود به مستعمره بزرگ، مورد توجه قدرت های جهانی آن زمان، قرار گرفت و گواه آن، حضور کنسول های روس و انگلیس در بیرجند است. همه این موارد، باعث شد تا اندک اندک هسته اولیه شهر بیرجند از دوران صفویه پی ریزی شود. بیرجند از لحاظ مردم شناسی نیز بسیار غنی است، زیرا به دلیل وجود دژی محکم به نام کویر، در اطراف بیرجند، این شهر از تهاجم ها مصون مانده و در نتیجه عادات و فرهنگ مردم این شهر، بکر مانده است. بافت 127 هکتاری تاریخی بیرجند، مشتمل بر پنج محله است که گرچه حدود و ثغور آن در طول سالها دچار تغییر و تحول شده ولی کلیت آن کماکان وجود دارد. این محلات شامل محله «سرده»، محله «میان ده»، محله «ته ده»، محله «خیرآباد» و محله «رنگ رزها» است. هر یک از این محلات، ریز محلاتی را در خود دارد، این محلات هر یک، محل زندگی قشری از اقشار اجتماعی بوده که با توجه به جایگاهی که از آن برخوردار بوده اند در آن سکنی گزیده اند. بازار بیرجند از مهم ترین مراکز اقتصادی در شرق ایران بوده و این

اهمیت به گونه‌ای است که حتی بازار در تحولات سیاسی و اجتماعی بیرجند تأثیرات مهمی داشته است. به دلیل کمی‌نزولات جوی و کمبود زمین‌های حاصل خیز از دیرباز، این شهر بیشتر وجه خدماتی داشته است و بدیهی است که ساختار شهری بیرجند بر اساس این ماهیت شکل گرفته است. امروزه نیز بیرجند با داشتن مجموعه‌های بزرگ آموزشی، در سطوح مختلف، از عمده ترین مراکز فرهنگی و آموزشی است. در مجموع آنچه باید مورد تاکید و توجه قرار گیرد این است که در بهسازی و نوسازی شهرها، بافت های تاریخی به عنوان هویت و تبلور فرهنگ شهری، مورد تاکید قرار گیرند. نباید به عنوان تجدید بنا آثار گذشتگان را از بین برد. شهرسازی جدید باید آثار تاریخی را در خود جای دهد و پیوندی بین حال و گذشته برقرار نماید.

The Study of the Growth Process and Developments in the Historical City of Birjand Abstract

The historic city of Birjand is located in eastern Iran and the capital of the newly established southern Khorasan province. During his long history, the city has gone a long way. The purpose of this article is to examine the process of the city's development from the beginning to the present. The methodology is analytic-descriptive and uses library resources and field observations that are suitable methods for the subject under study. The result of this study shows that the historic city of Birjand has had a mosque about 800 years ago, which is one of the main pillars of Islamic cities in the early centuries of Islam. The city has also been the source of literary and scholarship from the distant past due to its proximity to major cultural centers, such as the Shokeetiya School, the third Iranian-style school, and has always been culturally recognized throughout the country. The city of Birjand has been on the path to progress since its election as the ruler of Qayyat, which has gained significant economic prosperity, with the boom in trade and the expansion of Indian-British relations. The set of mentioned factors has hand in hand and has resulted in the development of the physical form of the city of Birjand.

1. آسیایی، مهدی و محمدرضا قوامی(1383): جغرافیای گردشگری استان خراسان، انتشارات سخن گستر.
2. آقاابراهیمی، محمدرضا و مهدی وفایی فرد(1380): جنوب خراسان، ضرورت‌های تاسیس استان، تحلیل و بررسی شاخص‌ها و دلایل مرکزیت بیرجند، انتشارات دانشگاه بیرجند، بیرجند.
3. احمدیان، محمدعلی(1374): جغرافیای شهرستان بیرجند(با اشاراتی به تاریخ و فرهنگ این شهرستان)، موسسه چاپ و انتشارات آستان قدس رضوی، مشهد.
4. بهنیا، محمدرضا(1380): بیرجند نگین کویر، انتشارات دانشگاه تهران، تهران.
5. حاتمی نژاد، حسین(1380): جغرافیای شهرستان قاینات، موسسه چاپ و انتشارات آستان قدس رضوی، مرکز خراسان شناسی، مشهد.
6. حسامیان، فرخ، گیتی اعتماد و محمدرضا حائری(1387): شهرنشینی در ایران، انتشارات آگاه، تهران.
7. شیعه، اسماعیل(1379): مقدمه‌ای بر مبانی برنامه ریزی شهری، انتشارات دانشگاه علم و صنعت ایران، تهران.
8. رهنمایی، محمدتقی و پروانه شاه حسینی(1383): فرایند برنامه ریزی شهری ایران، انتشارات سمت، تهران.
9. کامیار، غلامرضا(1387): حقوق شهری و شهرسازی، مجمع علمی و فرهنگی مجد، چاپ سوم، تهران.
10. وفایی فرد، مهدی(1384): در جستجوی هویت شهری بیرجند، به اهتمام سازمان ملی زمین و مسکن، انتشارات وزارت مسکن و شهرسازی، تهران.
11. مهدیزاده، جواد و همکاران(1385): برنامه ریزی راهبردی توسعه شهری(تجربیات اخیر جهانی و جایگاه آن در ایران)وزارت مسکن و شهرسازی، معاونت معماری و شهرسازی، انتشارات طرح نشر پیام سیما، تهران.
12. مجتهدزاده، غلامحسین(1376): برنامه ریزی شهری در ایران، انتشارات دانشگاه پیام نور، تهران.
13. فاطمی، مهدی و محمدرضا مهربانی گلزار: سازمان فضایی شهر بیرجند، نشریه اینترنتی معماری منظر
www.noandishaan.com
14. نظریان، اصغر(1374): جغرافیای شهری ایران، انتشارات دانشگاه پیام نور، تهران.

15. www.sci.org.
16. <http://Wikipedia.org>
17. www.noandishaan.com
18. www.honar.ac.ir